

Μνήμων

Τόμ. 39 (2022)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΜΑΡΙΑ ΑΡΒΑΝΙΘΗ, Σπαθιά και άλλα όπλα: Στοιχεία για τον αφοπλισμό των μη Μουσουλμάνων στα χάνια της Κωνσταντινούπολης, Μάρτιος – Απρίλιος 1821 ● ΣΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Ένα νησί σε δύο επικράτειες: Η Κάλυμνος ανάμεσα στην Ελληνική Επανάσταση και την οθωμανική εξουσία (1824-1825) ● ΜΗΝΑΣ ΑΝΤΥΓΙΑΣ, Σπογγαλιεντικές συντροφίες και επιχειρήσεις στην Ύδρα στα τέλη της Επανάστασης και τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής περιόδου (1830-1840) ● ΣΩΤΗΡΟΤΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Το θεσμικό πλαίσιο και η γραφειοκρατία της αποκατάστασης των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1906) ● ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΥΡΡΙΗΡΗ, Η ώρα της ανταλλαγής. Οι ανταλλάξιμοι Μουσουλμάνοι στον τοπικό Τύπο: Οι περιπτώσεις της Κρήτης και της Μακεδονίας ● ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ – ΚΥΡΙΑΚΗ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ – ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΕΛΙΟΥ, Από τη Βιθνία στην Ελλάδα: Πτυχές της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής στον τόπο προέλευσης και εγκατάστασης μέσα από το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του ΚΜΣ ● ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΑΡΑΛΗ, Ο «τεκμηριωτικός» φακός της αιωνιότητας του αίματος: Οι φωτογραφικοί «απαρράλληλοι» της Nelly's και η εποχή τους ● ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, Τα τοπικά οικονομικά δίκτυα των Ομάδων Ενδύλων Καταθικομένων Αγρονιστών (ΟΕΚΑ) ως πρώιμο στάδιο του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΑΡΤΟΜΑΤΣΙΔΗ – ΝΑΤΑΛΙΑ ΤΣΟΥΡΜΑ, Δημογραφικές μεταβολές στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944/45): Μια ιστοριογραφική προσέγγιση της πληθυσμιακής κινήτικότητας

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΟΪΡΑΣ, Δύο οθωμανικά τεκμήρια για τον Ρήγα ● ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ, «Μια πιστή εικόνα της Ελλάδας»: Από το ημερολόγιο του ιρλανδού φιλέλληνα James Emerson (1825) ● ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΣ, Οι ενθυμήσεις του Μαρμερηνού Λαμπρινού Κ. Δημαρχόπουλου, 1821-1866 ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Μερικές σκέψεις για τη ζωή, το επιστημονικό έργο και την ποικίλη δράση του Αντωνίου Σιγάλα

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Εκδόσεις για το 1821. Μια δεύτερη ατοτίμηση: Χάρης Αθανασιάδης, Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, Σίμος Μπούζικης, Μεγάλης Σωτηρόπουλος, Άννα Αθανασούλη, Παναγιώτης Στάθης ως Ευθύμιος Μαχαίρας, Βασιλική Θεοδώρα, Νικόλαος Αβραάμ, Κατερίνα Γαρίδα, Δημήτρης Γαργής, Ζωή Καζάκου

39

ΑΘΗΝΑ 2022

Χριστίνα Κουλούρη, Φουστανέλες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα, 1821-1930, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2020

ΧΑΡΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.37427](https://doi.org/10.12681/mnimon.37427)

Copyright © 2024, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ Χ. (2024). Χριστίνα Κουλούρη, Φουστανέλες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα, 1821-1930, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2020. *Μνήμων*, 39, 321–326. <https://doi.org/10.12681/mnimon.37427>

Βιβλιοκρισίες

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ 1821. ΜΙΑ ΔΕΥΤΕΡΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ

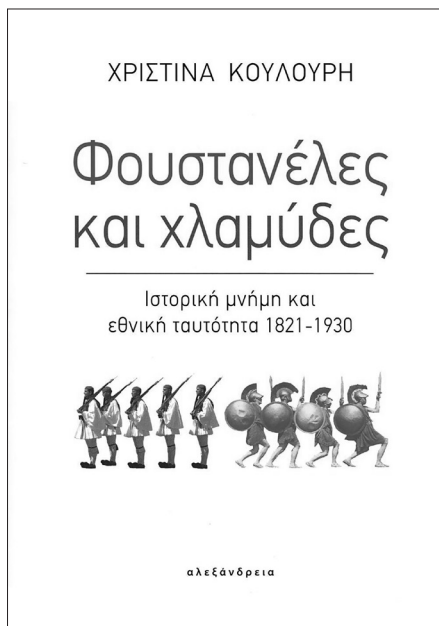
Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα, 1821-1930*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2020, 608 σ.

Πώς μπορεί να χωρέσει ένα πανοραμικό και ταυτόχρονα εξαντλητικό έργο όπως οι *Φουστανέλες και χλαμύδες* της Χριστίνας Κουλούρη σε δυο-τρεις χιλιάδες λέξεις, όσες η οικονομία μιας βιβλιοκρισίας επιτρέπει; Πώς, ακόμη περισσότερο, σε αυτές τις λιγοστές σελίδες θα μπορούσε να συνδυαστεί μια στοιχειωδώς σαφής περιγραφή του, με έναν ελάχιστο έστω κριτικό σχολιασμό του; Όταν έκλεισα το βιβλίο, η απάντηση σε τέτοιου τύπου ερωτήματα ήταν κάτι περισσότερο από προφανής: δεν μπορεί. Όσοι και όσες, συνεπώς, πράγματι ενδιαφέρονται για τους τρόπους με τους οποίους συγκροτήθηκε η ιστορική μας μνήμη κατά τον 19ο αιώνα (η οποία παραμένει εν πολλοίς ηγεμονική) και για τον ρόλο της στη διαμόρφωση της εθνικής μας ταυτότητας (η παλαιά κρυστάλλωση της οποίας ακόμη ανθίσταται) θα χρειαστεί να ξοδέψουν δυο-τρεις εβδομάδες για μια συστηματική μελέτη των εξακοσίων σελίδων του βιβλίου. Στο σημείωμα ετούτο θα περιοριστώ σε μερικές αδρές πινελιές για τους τρόπους αυτούς, διανθισμένες με λιγοστά πραγματολογικά στοιχεία, αντλημένα κατά βάση από το βιβλίο, καθώς επίσης και σε ένα κριτικό σχόλιο για τη σχέση της συλλογικής μνήμης με τη δημόσια ιστορία, το μόνο ίσως σημείο απ' όσα συγκροτούν τη θεωρητική πλαισίωση της μελέτης, που χωράει περισσότερη συζήτηση.

Κεντρική έννοια του βιβλίου είναι η ιστορική μνήμη, η οποία εν πολλοίς ταυτίζεται με την πολιτισμική μνήμη όπως την όρισε ο γερμανός αιγυπτιολόγος Γιαν Άσμαν (*Η πολιτισμική μνήμη*, μτφρ. Διαμαντής Παναγιωτόπουλος, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2017). Πρόκειται δηλαδή για μια συλλογική μνήμη που συγκροτείται από εμβληματικά κείμενα, αφηγήσεις, εικόνες και υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος, τα οποία μια κοινότητα ανασύρει, προβάλλει και παγιώνει μέσω τελετουργιών, προκειμένου να συγκροτήσει την ταυτότητά της και να ενισχύσει την ενότητά της. Και επειδή κατά τους τελευταίους δύο αιώνες οι κοινότητες που έχουν αναδειχθεί σε πρωταγωνιστές της ιστορίας, είναι τα έθνη, αυτό που τελικά ενδιαφέρει είναι η ιστορική μνήμη των εθνών και η αξιοποίησή της για τη συγκρότηση της ιδιαίτερης κάθε φορά εθνικής ταυτότητας. Όταν ο Πιέρ Νορά συγκέντρωσε (1984-1992) στο μνημειώδες τετράτομο έργο *Rethinking France: Les Lieux de mémoire* τους τόπους μνήμης του γαλλικού έθνους, θεμελίωσε έναν κανόνα που, παρά τον προφανή εθνοκεντρισμό του, άσκησε μεγάλη επίδραση στους ευρωπαϊούς ιστορικούς –θα ακολουθήσει σύντομα (2001) το τρίτομο γερμανικό αντίστοιχο έργο *Deutsche Erinnerungsorte* [Γερμανικοί τόποι μνήμης] σε επιμέλεια Ετιέν Φρανσουά και Χάγκεν Σουλτς. Η Κουλούρη υιοθετεί δημιουργικά την οπτική του Πιέρ Νορά: αποκλίνει συνειδητά από τον εθνοκεντρισμό εκείνου, εφόσον, παρότι επικεντρώνεται στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, την

προσεγγίζει ως μελέτη περίπτωσης —το αντικείμενο παραμένει εθνικό αλλά το βλέμμα όχι. Η συγγραφέας διακρίνει με καθαρότητα τις πολιτικές μνήμης που εκπορεύονται εκ των άνω (από το κράτος και τους θεσμούς του), τις μνημονικές πρακτικές που αναδύονται από τα κάτω, από τους πάσης φύσεως πολιτιστικούς συλλόγους και πρωτοβουλίες (από ό,τι σήμερα θα ονομάζαμε κοινωνία των πολιτών), αλλά και τη διαρκή συνομιλία αυτών των πολιτικών και πρακτικών με τις προσλήψεις και αναγνώσεις των έξω, της Εσπερίας. Διότι σε κρίσιμες στιγμές (όπως η Επανάσταση του 1821) και για κρίσιμες ιστορικές περιόδους (όπως η αρχαιότητα και το Βυζάντιο) έξω δομήθηκαν αρχικά οι στερεοτυπικές εικόνες που ακολούθως διαχύθηκαν και επηρέασαν καταλυτικά το βλέμμα των έσω. Όσα εκπορεύονται εκ των άνω (από το κράτος και τους θεσμούς του) περιλαμβάνουν κυρίως δημόσιες τελετουργίες (παρελάσεις, σημαιοστολισμούς, καταθέσεις στεφάνων, δοξολογίες). Όσα εκπορεύονται από κάτω περιλαμβάνουν κυρίως έργα λαϊκής τέχνης, όπως οι παραστάσεις του Καραγκιόζη, ξυλογραφίες και ζωγραφιές (του Χρηστίδη, του Θεόφιλου κ.λπ.), ακόμη και καθημερινά αντικείμενα οικιακής χρήσης, εικονογραφημένα ή σκαλισμένα με ιστορικές παραστάσεις. Παρά τη θεσμική ισχύ του το κράτος δεν εξήλθε πάντοτε νικητής σε αυτή την αναμέτρησή του με την κοινωνία στο πεδίο της μνήμης και των συμβόλων. Ο Όθωνας αναγκάστηκε σύντομα (1838) να αποδυναμώσει τις δυναστικές τελετουργίες αναγνωρίζοντας την ταχέως αναδυόμενη 25η Μαρτίου ως εθνική επέτειο και, ακόμα χειρότερα, να ταπεινωθεί θεσμοθετώντας ως δεύτερη την εναντίον του εξέγερση του στρατού και του λαού (3 Σεπτεμβρίου 1843). Πιο ισχυρές πάντως απ' όλες τις εικόνες και απ' όλες τις τελετουργίες αποδείχθηκαν όσες γεννήθηκαν ακριβώς στους τόπους συνάντησης των πάνω, των κάτω και των έξω. Εδώ εντάσσονται οι ζωγραφικοί πίνακες των ακαδημαϊκών παραδόσεων, που άφησαν βαθύ και διαχρονικό αποτύπωμα στη συλλογική μνήμη Ελλήνων και Ελληνίδων, όπως η Αγία Λαύρα (1865) του Θεόδωρου Βρυζάκη, οι σφαγές της Χίου (1824) του Γάλλου Ευγένιου Ντελακρουά ή το Κρυφό Σχολείο (1885) του Νικόλαου Γύζη. Εδώ ανήκουν επίσης και τα πορτραίτα των ηρώων του Εικοσιένα, κάποια εκ των οποίων φιλοτεχνήθηκαν εκ του σύνεγγυς από ξένους στρατιωτικούς και ερασιτέχνες εικονογράφους (όπως ο βουαρνός αξιωματικός Καρλ Κρατσάιζεν), άλλα κατ' εντολήν του Λουδοβίκου Α' της Βαυαρίας, με στόχο την πολιτική νομιμοποίηση του Όθωνα (Πέτερ φον Ες, δεκαετία 1830), άλλα κατά παραγγελίαν ελληνικών κυβερνήσεων (Διονύσιος Τσόκος, δεκαετία 1860) και άλλα με πρωτοβουλίες ανεξάρτητων ζωγράφων (όπως ο Καραϊσκάκης του ζωγράφου Γεώργιου Μαργαρίτη, 1844). Όλες αυτές οι εκφράσεις του ρομαντικού πνεύματος του 19ου αιώνα έγιναν δημόσιο κτήμα, καθώς τοποθετούνταν σε βιτρίνες καταστημάτων και κυκλοφορούσαν ευρέως με λιθογραφίες, ξυλογραφίες ή αφίσες ένθετες σε περιοδικά της εποχής (*Νέος Αριστοφάνης*).

Στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα λιγιστά αλλά ισχυρά μνημονικά τοπόσημα μας άφησε και η δημόσια γλυπτική —αργοπορημένη αυτή λόγω του υψηλού της κόστους και της απουσίας σχετικής παράδοσης. Οι περισσότεροι Αθηναίοι ακόμη και σήμερα μπορούν εύκολα να ανασύρουν στη μνήμη τους τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη της Παλαιάς Βουλής στην Αθήνα, έφιππο και στιβαρό να δείχνει τον δρόμο τον καλό, κατά πως πρέπει σε αυτήν την προσωπικότητα που διαλέξαμε για πατέρα του έθνους. Κάπως πιο δύσκολα θα ανασύρουν τον Γρηγόριο Ε', καθώς

ξεφεύγει από τη βουή των αυτοκινήτων και την κίνηση των πεζών, έτσι όπως στέκεται αγέρωχος πλάι στην κεντρική είσοδο του Πανεπιστημίου. Στα αποκαλυπτήριά του όμως (το 1872, με αφορμή τα πενήντάχρονα της Επανάστασης) προκάλεσε τεράστια αίσθηση και βαθιά συγκίνηση στο αθηναϊκό πλήθος που έβλεπε «ολοζώντανο» τον πατριάρχη και άκουγε μαγεμένο την τελετουργική προσφώνηση του Βαλαωρίτη («Πώς μας θωρείς ακίνητος; ... που τρέχει ο λογισμός σου...»). Για να υλοποιηθούν αυτές οι πρώτες γλυπτικές απεικονίσεις των ηρώων χρειάστηκε να κινητοποιηθούν κρατικοί θεσμοί (όπως το Πανεπιστήμιο για τον Ρήγα), να ξεδιπλωθούν τοπικές πρωτοβουλίες (όπως του Δήμου Ερμούπολης για τον Μιαούλη), να συγκροτηθούν επιτροπές εράνων (όπως αυτή για τον Διάκο της Λαμίας), να ευαισθητο-

ποιηθούν κάποιοι ζάπλοτοι του έξω ελληνισμού (όπως ο Γεώργιος Αβέρωφ για τον πατριάρχη) ή να αναλάβει το βάρος το ίδιο το κράτος (όπως για τις προτομές στη «Λεωφόρο των Ηρώων», στο Πεδίον του Άρεως). Η Κουλουρή καταγράφει εξαντλητικά τους τρόπους με τους οποίους συντονίζονταν συχνά δύο και τρεις από τους ανωτέρω παράγοντες, έτσι που η ελληνική δημόσια γλυπτική να αποτελεί την καλύτερη έμπρακτη οικοδόμηση της μνημονικής ενότητας του έθνους. Το κράτος παίρνει σαφές προβάδισμα στις πολιτικές μνήμης πολύ αργά, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους και κυρίως μετά το 1922, συγκροτώντας μέσα από μνημεία σε κάθε χωριό και πόλη ένα ηρωικό και πένθιμο αφήγημα των πεσόντων της πολεμικής δεκαετίας. Και εδώ όμως το κράτος ουσιαστικά διαλέγει τη μία από τις μεγάλες αφηγήσεις που αναδύονταν από τα δύο τσακισμένα σύνολα της Μικρασίας, τους στρατιώτες και τους πρόσφυγες –επένδυσε στους πρώτους. Σε κάθε περίπτωση από εκεί και ύστερα η ζυγαριά γέρνει πλέον από τον μεγάλο επώνυμο άνδρα στο ανώνυμο πλήθος. Ο ανδριάντας του Χρυσοστόμου Σμύρνης στη Μητρόπολη θα είναι μια τελευταία αναλαμπή, ένας αχνός απόηχος του Γρηγορίου Ε'. Το μνημονικό επιστέγασμα του τέλους της Μεγάλης Ιδέας θα είναι το μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη στη Βουλή.

Το εξόφθαλμα αταίριαστο δίδυμο των προφυλαίων (Ρήγας, 1871, και Γρηγόριος Ε', 1872) που γρήγορα θα γίνει αταίριαστη τριάδα (με Κοραή, 1875) και αργότερα αταίριαστο κουαρτέτο (με Καποδίστρια, 1931) αξιοποιείται εξαιρετα από την Κουλουρή, προκειμένου να αναδειχθεί το είδος και η έκταση της λήθης που απαιτούνται, προκειμένου να συγκροτηθεί μια πολιτισμική μνήμη ικανή να συνεισφέρει στην κρυστάλλωση της εθνικής ταυτότητας. Αντλεί εδώ ρητά από τον Ερνέστ Ρενάν: «η ουσία ενός έθνους έγκειται στο ότι όλα τα άτομα έχουν πολλά κοινά

πράγματα, καθώς επίσης ότι όλοι έχουν λησμονήσει πολλά πράγματα».¹ Παρόμοια, οι πρώιμες προσπάθειες του Κωλέττη (1835) να αναδείξει τον Ρουμελιώτη Καραϊσκάκη σε κυρίαρχη μορφή του Αγώνα (εις βάρος του Μοραίτη Κολοκοτρώνη) ανασύρονται, ώστε να καταδειχθεί πως οι συγκρούσεις στο πραγματικό πεδίο της μάχης συνοδεύονται σχεδόν πάντοτε από συγκρούσεις στο πεδίο της μνήμης. Μας θυμίζει εδώ τον βρετανό ιστορικό Πήτερ Μπεργκ: «Η κοινωνική μνήμη δεν αποτελεί ένα ομοιογενές σύνολο, αλλά ανασυντίθεται συνεχώς μέσα από συγκρούσεις και διαπραγματεύσεις, συναινέσεις και αντιθέσεις μεταξύ πολλών μνημονικών ομάδων».² Μικρές παραποιήσεις, αποσιωπήσεις ή υπερφωτίσεις αποτελούν επίσης σταθερές στις μνημονικές πολιτικές είτε σχεδιάζονται εκ των άνω είτε αναδύονται από τα κάτω. Αλλά για να καθιερωθεί μια εικόνα ή μια αφήγηση θα πρέπει, ακόμη και αν δεν είναι αληθινή, να έχει εύστοχα επινοηθεί, δηλαδή να συνομιλεί ουσιωδώς με τις ανάγκες της συγκεκριμένης εποχής και με ήδη εμπεδωμένες παραδόσεις. Ο Παύλος Μελάς θα περάσει στη συλλογική μνήμη με τον ντουλαμά που φόρεσε στο φωτογραφείο αλλά ουδέποτε στο πεδίο, τόσο διότι ο Μακεδονικός Αγώνας είχε απόλυτη ανάγκη τον ήρωά του, όσο και διότι ο παραδοσιακός ντουλαμάς σε εποχή κουςτουμιού παρέπεμπε στη φουστανέλα, η οποία είχε από καιρό εξοβελιστεί από την καθημερινότητα και καταγιαστεί ως εθνικό σύμβολο.

Η Κουλούρη ξεκινά ορθά την πραγμάτευση του θέματός της από την έκρηξη της Επανάστασης —όσο και αν οι συνέχειες ουδέποτε διαρρηγνύονται πλήρως, το Εικοσιένα χάραξε μια βαθιά τομή, δημιουργώντας ένα πριν και ένα μετά, η συνείδηση του οποίου αποτυπώνεται θεσμικά στη διακήρυξη της ανεξαρτησίας, τον Ιανουάριο του 1822. Κλείνει επίσης ορθά το 1930, όταν —με αφορμή το ετεροχρονισμένο, λόγω Μικρασίας, ιωβηλαίο— ολοκληρώνεται η μνημονική ανάγνωση του πρώτου αιώνα της ύπαρξης του ελληνικού κράτους, που ταυτόχρονα σηματοδότησε το τέλος του αλυτρωτισμού. Στο κέντρο τοποθετείται σχεδόν αυτονόητα το καταστατικό επεισόδιο, η Επανάσταση στον βαθμό όμως που αυτή αποτέλεσε μια μεγάλη τομή στις μακράιωνες συνέχειες, ενέτεινε την αίσθηση του παρελθόντος και έθεσε το ζήτημα της σχέσης των νέων Ελλήνων με αυτό. Από τα δύο υποψήφια εθνικά παρελθόντα, η κλασική αρχαιότητα, διαθέτοντας την αναγκαία χρονική απόσταση και κουβαλώντας την αίγλη του Διαφωτισμού, θα αποκτήσει εύκολα προβάδισμα και θα αποτυπωθεί σε ολόκληρο το φάσμα της δημόσιας σφαίρας: στις σελίδες της σχολικής ιστορίας, στην αποκάθαρση της Αχρόπολης και στην ανάδειξή της σε σύμβολο, στα αγάλματα που έπαψαν να σκανδαλίζουν με τη γύμνια τους, και στο τοπίο της πόλης που θα γεμίσει γρήγορα με νεοκλασικά και ανασκαφές. Το Βυζάντιο θα χρειαστεί να περιμένει τα τέλη του 19ου αιώνα, όχι μόνο επειδή οι προκαταλήψεις του Διαφωτισμού εμπόδιζαν την ιστοριογραφική ένθεσή του στην εθνική βιογραφία, αλλά και επειδή τα υλικά κατάλοιπά του (οι εκκλησίες και οι εικόνες) δεν είχαν την αναγκαία αποξένωση από την καθημερινότητα, ώστε να μεταπέσουν από λατρευτικά αντικείμενα σε έργα τέχνης. Ακόμη και η γεωγραφία του νέου κράτους ωθούσε σε ταυτίσεις με

1. «Τι είναι έθνος», μτφρ. Ανδρέας Πανταζόπουλος, *Ο Πολίτης* 121 (1993), σ. 32-38.

2. «History as Social Memory», Thomas Butler (επιμ.), *Memory: History, Culture and the Mind*, Οξφόρδη, Blackwell, 1989, σ. 97-113.

την κλασική Ελλάδα και όχι με την Αυτοκρατορία –με την Αθήνα και όχι με την Κωνσταντινούπολη. Μόνο πριν και κατά τους Βαλκανικούς πολέμους, όταν φάνταζε πιθανή η ανασύσταση μιας ελληνικής αυτοκρατορίας, το Βυζάντιο θα εισβάλει στις δημόσιες αναπαράστασεις. Απότομα, μαχητικά αλλά και πρόσκαιρα: σύντομα θα ταφεί στην προκυμαία της Σμύρνης. Έτσι ο μαρμαρωμένος βασιλιάς, παρότι στοίχειωνε τις λαϊκές δοξασίες, έχασε τη συμβολική μάχη με τον μουσειακό Περικλή και πολύ περισσότερο με τον οικείο Κολοκοτρώνη –γύρω από τους σύγχρονους ήρωες και μόνον από αυτούς θα οργανώνονται οι πάσης φύσεως μνημονικές τελετές.

Η μνήμη του παρελθόντος καθορίζει, εν μέρει τουλάχιστον, ποιοι είμαστε στο παρόν. Πρέπει να θυμάσαι τι έκανες για να ξέρεις ποιος είσαι. Αν αυτό ισχύει λίγο-πολύ για όλα τα νεωτερικά έθνη, για το ελληνικό ισχύει ίσως λίγο περισσότερο: το παρελθόν θα σφηνωθεί ταχέως στον σκληρό πυρήνα της εθνικής μας ταυτότητας· λιγότερο με τη μορφή της ιστορίας και περισσότερο με τη μορφή της μνήμης, όπως αυτή συγκροτήθηκε και κρυσταλλώθηκε μέσα από τα δημιουργήματα της υψηλής και λαϊκής τέχνης, μέσα από αναπαράστασεις και επιτελέσεις στη δημόσια σφαίρα. Διότι ασφαλώς η μνήμη υπάρχει ενόσω επιτελείται, ενόσω μνημονικές πρακτικές ξεδιπλώνονται και παγιώνονται περιοδικά μυθοποιώντας την ιστορία και ιστοριοποιώντας τους μύθους. Η οπτική αυτή διαπνέει απ' άκρη σ' άκρη τη δουλειά της Κουλούρη· είτε δηλώνεται ευθέως είτε (συνηθέστερα) υπονοείται. Όσο δίκιο και αν είχε ο Έρνεστ Γκέλνερ, όταν υπογράμμιζε τον νεωτερικό χαρακτήρα του έθνους, άλλο τόσο είχε και ο Άντονι Σμιθ, όταν αντέτεινε πως δεν αρκούν οι συνθήκες ούτε η δράση των (εθνικιστικών) κινήματων: το έθνος για να συγκροτηθεί χρειάζεται ένα σφιχτό σώμα μύθων, θρύλων και παραδόσεων. Αυτό το σώμα χτιζόταν σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα, ελάχιστα μεθοδικά αλλά εξόχως παθιασμένα και εν τέλει αποτελεσματικά, όχι μόνο ούτε κυρίως από το κράτος αλλά από το σύνολο της κοινωνίας. Και ενόσω χτιζόταν, έχτιζε ταυτότητα. Αυτή η δημιουργική διαδικασία έβαινε φθίνουσα ύστερα από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Όπως συμπύκνωσε η ίδια η Κουλούρη σε παλαιότερο άρθρο της, (μέχρι το 1923 Έλληνας γινόσουν. Μετά το 1923, Έλληνας γεννιόσουν).³

Η Κουλούρη εντάσσει τη μελέτη της στις σπουδές μνήμης και ως προς αυτό κάθε ενισχυτικό επιχείρημα περιττεύει –η ιστορική μνήμη ως ανάγνωση του παρελθόντος υπό το βάρος των διακυβεύσεων του παρόντος, ως παρελθόν που εισβάλλει στο παρόν και γίνεται μέρος του, ως συμβολική αναπαράσταση του παρελθόντος ενσωματωμένη στην κοινωνική δράση, ως τόπος σκληρών συμβολικών συγκρούσεων και πολιτικής διαχείρισης, η ιστορική μνήμη με τον πυκνό της πυρήνα αλλά και όλη την ετερογένειά της δεν θα μπορούσε να μείνει έξω από το ενδιαφέρον των ιστορικών. Ανάμεσα σε όσους αναμετρήθηκαν με την πρόκληση αυτή, η Κουλούρη, ύστερα από τις Φουστανέλες και χλαμύδες, ξεχωρίζει δικαιωματικά. Περισσότερο επιφυλακτική στέκεται έναντι του όρου «δημόσια ιστορία» θεωρώντας τον υπερβολικά ευρύ, ρευστό και πολυσυλλεκτικό και εν τέλει ελάχιστα χρήσιμο ως αναλυτικό εργαλείο. Παρότι οι επισημάνσεις της ερείδονται στην υπαρκτή ακόμη ασάφεια του όρου, θα έλεγα πως η καχυποψία της οφείλεται εν πολλοίς στην παρισινή μορφωτική της

3. Χριστίνα Κουλούρη, «Εθνική ταυτότητα και ιδιότητα του πολίτη στη σύγχρονη Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα* 104 (2009), σ. 8-11.

σκευή: απηχεί τη δυσθυμία των γάλλων ιστορικών απέναντι στις ολοένα αυξανόμενες ιδεολογικές χρήσεις και πολιτικές καταχρήσεις της ιστορίας, καθώς και τις σκληρές μάχες που δίνουν κατά τις τελευταίες δεκαετίες (όσο οι πολιτικές μνήμης γιγαντώνονται), προκειμένου να περιφρουρήσουν την κατακτημένη από τα Annales επιστημολογία της Ιστορίας. Ωστόσο, η δημόσια ιστορία δεν είναι πλέον μόνον (ούτε κυρίως) οι αφηγήσεις για το παρελθόν, που παράγονται έξω από τα πανεπιστήμια και τα ερευνητικά κέντρα, είτε σχεδιασμένες συστηματικά εκ των άνω, από το κράτος και τους θεσμούς του, είτε αναδυόμενες από τα κάτω, από την ίδια την κοινωνία, από άτομα, φορείς, ιδρύματα ή κινήματα. Δεν είναι μόνον (ούτε κυρίως) οι έλλογες παρεμβάσεις των ιστορικών που οργανώνουν εκθέσεις μουσείων και αρχείων ή εκδηλώσεις δήμων και ιδρυμάτων, προκειμένου να διαχέουν εκλαϊκευμένη ιστορική γνώση στο ευρύ κοινό. Δεν είναι μόνον (ούτε κυρίως) η χαλάρωση των ορίων ανάμεσα στους επαγγελματίες ιστορικούς και στα υποκείμενα της ιστορίας, που ήρθε ως αποτέλεσμα της δράσης των νέων κοινωνικών κινήματων και του εκδημοκρατισμού της γνώσης. Είναι πρωτίστως η Δημόσια Ιστορία (με κεφαλαία), δηλαδή η συστηματική μελέτη των προσλήψεων, των χρήσεων και των αναπαραστάσεων του παρελθόντος, η ανατομία εν τέλει της ιστορικής κουλτούρας μιας κοινωνίας, η ανάδειξη των λογικών που τη διέπουν, και των τρόπων με τους οποίους οι λογικές αυτές αναδείχθηκαν ηγεμονικές. Και αυτό δεν μπορεί να γίνει παρά θέτοντας στο μικροσκόπιο ζωγραφικούς πίνακες, προτομές, ανδριάντες, μνημεία και οδονύμια, λαϊκές παραστάσεις, ταμπλό βιβάν και πανοράματα, παρελάσεις, σχολικές γιορτές, δημόσιες αναπαραστάσεις και ιστορικά δρώμενα. Δηλαδή αυτό ακριβώς που έκανε με τρόπο εξαντλητικό και εξόχως διεισδυτικό η Χριστίνα Κουλούρη. Πρόκειται για μέριμνα ιστοριογραφική (εφόσον τα κρίσιμα γεγονότα αφήνουν μακριές σκιές), αλλά και μέριμνα πολιτισμική και πολιτική (με την ευρεία έννοια), εφόσον η κοινωνική δράση των πολλών επηρεάζεται λιγότερο από το παρελθόν και περισσότερο από τις αναγνώσεις και τις κατανοήσεις του. Υπ' αυτήν την οπτική, οι Φουστανέλες και γλαυμάδες είναι το πρώτο παραδειγματικό έργο Δημόσιας Ιστορίας στην Ελλάδα.

ΧΑΡΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ

Γιατί, για ποιον γίνεται και τι κάνει μια επανάσταση;

Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Λόγος γυναικών; Δέκα στιγμιότυπα από τα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα, Αντίποδες, 2022, 246 σ.

Όταν γίνεται μια επανάσταση, τι άλλο κάνει εκτός από το να πολεμάει; Ο χρόνος της είναι μόνο το πολιτικο-στρατιωτικό επίπεδο, στο οποίο μοιάζει αυτή να πραγματώνεται, ή μήπως όχι; Πώς ζουν οι άνθρωποι μέσα σε αυτήν; Μια επανάσταση σημαίνει απόλυτη ρήξη με το παρελθόν και, εν πάση περιπτώσει, πού αποτυπώνεται το ρήγμα του ιστορικού χρόνου, μέσα από ποιες πραγματικές πραγματικότητες αυτό αποδεικνύεται; Πού βρίσκει τη γλώσσα της μια επανάσταση, πώς δυναμιτίζει τους προϋπάρχοντες κώδικες και πώς εγχυμονεί τους νέους; Πώς αυτο-ορίζονται εντός της